

Spurný, Matěj; Nehostinnost spočitatelného světa. Proměna představ o domově jako jeden z kořenů krize technokratického socialismu, in: Sommer, Vítězslav a kol.; Řídit socialismus jako firmu. Technokratické vládnutí v Československu 1956-1989, LN, Praha 2019, s. 175-190 (zkrácená verze)

Po zkušenostech hospodářské krize a války a ve společnostech, v nichž velká většina lidí nedosáhla na z dnešního pohledu nezbytné podmínky zajišťující důstojný život, se moderní životní standard, jaký sliboval a do velké míry i postupně zajišťoval poválečný sociální stát v západní i východní Evropě, dlouho jevil jako zásadní krok k lepší budoucnosti. Přinejmenším dvě dekády tento civilizační výkon napravující bídné podmínky, v nichž musela na starém kontinentu většina lidí ve třicátých a čtyřicátých letech prožít své životy, zajišťoval soudržnost evropských společností a dodával jejich politickým uspořádáním legitimitu. Mnozí tuto proměnu vnímali jako naplnění touhy po lepším životě, o jakém snili nejen oni, ale několik generací Evropanů. Nejpozději během šedesátých let se nicméně, na evropském západě i východě, začaly v řadě oblastí života projevovat i stinné stránky technokratické představy o racionálně organizovaném světě, jenž bude všem lidem nabízet podobné, předem promyšlené a plánovitě realizované, životní podmínky. Anonymita nových obytných čtvrtí, zprůmyslnění a standardizace řady oblastí každodennosti, bezohlednost vůči žitému prostředí domova, historickému dědictví i přírodě, to vše se stávalo předmětem kritiky. Nezůstalo přitom u izolovaných intelektuálních a expertních reflexí. Koncem šedesátých let a pak s velkou silou v letech sedmdesátých se v západní Evropě tato kritika přetavila do masových protestů a postupně, ve snaze reagovat na rozklad poválečného konsenzu a rozrůznění zájmů jednotlivých společenských skupin, také do nových politických proudů, časem i do nástrojů moci a legislativy.

Rozklad poválečného sociálního konsenzu i technokratického způsobu vládnutí, k němuž došlo v USA a v západní Evropě během pozdních šedesátých a v průběhu sedmdesátých let, i tamní nástup nové éry (ať už ji budeme, z hlediska intelektuálních a kulturních dějin, nazývat postmodernou, nebo budeme s odkazem na proměnu politického rámce a ekonomického myšlení i praxe hovořit o nástupu neoliberalismu) patří mezi empiricky i teoreticky poměrně dobře zmapované fenomény.¹ Historiografie státního socialismu sice v posledních letech dospívá k poznání, že v lecčems srovnatelná, radikální proměna společnosti a myšlení se nejpozději v sedmdesátých a osmdesátých letech odehrávala i pod zdánlivě klidným povrchem státně socialistických zřízení, toto poznání je ale dosud spíše fragmentární.

---

¹ K vlivným pracím analyzujícím proměnu modernity na prahu poslední třetiny 20. století, k nimž se hlásí i autor této studie jsou např. Peter WAGNER, *A sociology of modernity: liberty and discipline*, London 1994, Ulrich BECK, *Risikogesellschaft: auf dem Weg in eine andere Moderne*. Frankfurt am Main 1986 nebo Tony JUDT, *Zle se vede zemi: pojednání o naší současné nespokojenosti*, Praha 2011.

Následující kapitola se k němu pokusí přispět prostřednictvím analýzy proměny vztahu Čechů a Slováků k urbánnímu prostředí, které skýtalo domov většině z nich.

Že v předchozí kapitole popsané proměny urbánního životního prostředí vyvolávaly i v podmínkách státního socialismu kritické reakce, je zřejmé a do jisté míry známé, bude ale důležité zmapovat, kdo byli nositelé této kritiky a jak se proměňovaly limity její artikulace. Zároveň je ovšem, a tady se dostáváme do téměř neprobádaných končin, třeba prozkoumat, v čem tato kritika měla v šedesátých či v sedmdesátých letech (navzdory neexistenci sociálních hnutí a limitovaných možností různých nátlakových a zájmových skupin v oblasti podoby urbánního veřejného prostoru či environmentální problematiky²) vliv na proměnu expertního myšlení a v posledu i nástrojů vládnutí. V té souvislosti se pochopitelně nevyhneme otázce, jaké byly, navzdory všem paralelám, specifické limity schopnosti pozdního socialismu reagovat na proměňující se charakter evropské modernity. Jakkoli na tuto otázku nebudeme schopni poskytnout zcela uspokojivou odpověď, zdá se, že právě otevírající se propast mezi představami o žádoucí podobě prostředí domova a převládající realitou úzce souvisí se ztrátou legitimacy státního socialismu v pozdních sedmdesátých a v osmdesátých letech.

Proměna senzitivity

„Jestliže jsme měli důvod oplakávat zničená města i způsoby jejich obnovy, máme v současnosti dost důvodů litovat ničení krajiny, jež města obklopovala – a nemáme moc naděje, že tyto škody bude možné napravit. Když padají podřáté stromy, rostou jeřáby a někdejší zahrady jsou pokrývány asfaltem, díváme se na to s tak velikou lhostejností jen proto, že už jsme si zvykli a že jakákoliv citlivost k těmto věcem byla otupena.“³ Kritika ničení žitého prostoru historických měst i je obklopující kulturní krajiny, kterou ve své knize o „nehostinnosti“ německých měst formuloval již v polovině šedesátých let lékař a psychoanalytik Alexander Mitscherlich, nezůstala oslyšena. Podobně jako zřejmě ještě slavnější kritika modernistickými paradigmaty diktovaného rozvoje amerických měst z pera Jane Jacobsové byla i Mitscherlichova kniha záhy přeložena do mnoha evropských jazyků a

---

² Navzdory podmínkám obnovené diktatury po roce 1969 takové (sice kontrolované a trvale ohrožené, ale přesto relativně autonomní) skupiny v Československu existovaly, v environmentální oblasti je tou neznámější a v rámci mladé generace nejvlivnější bezpochyby hnutí Brontosaurus, po celé sedmdesátá léta ovšem působilo také ekologické sdružení TIS, mezi zájmové skupiny v oblasti péče o historické město můžeme počítat například Klub za starou Prahu.

³ Alexander MITSCHERLICH, *Die Unwirtlichkeit unserer Städte – Anstiftung zum Unfrieden*, Frankfurt am Main 1969 (1. vydání 1965), s. 10.

byla ještě v šedesátých letech recipována i v socialistických zemích. Mitscherlich ostře odsoudil sériovou výrobu bytů i projekty individuálního (vilového) bydlení neberoucí ohled na stávající rády městské zástavby. Z města jako prostředí domova se podle něj vlivem technokratického plánování stávala pouhá nakupená budova zbavená identity, od Německa až po nová města v jižní Anglii. Jejich racionalita diktovaná egoismem plánovačů i investorů podle něj, stejně jako v případě amerických měst, měla vliv na budoucí glajchšaltování společnosti. Města produkovaná jako automobily (v kontrastu k žitému biotopu starých měst) tak (na rozdíl od původních představ Le Corbusiera) nevnímali jako příslib skvělé budoucnosti. „Stará města měla srdce“, tvrdil Mitscherlich, aniž by přitom hlásal návrat k tradicím. Pouze upozorňoval na (z jeho pohledu) nesmyslnost některých modernistických dogmat, jako byly oddělené sféry pro bydlení a práci (zejména tam, kde se většina zaměstnání již neváže na těžký průmysl). Vzhledem k hospodářskému a politickému kontextu, v němž se jeho kritika zrodila, velmi ostře odsuzoval fetiš soukromého vlastnictví, zejména stavebních pozemků, jenž podle něj znemožňoval realizaci skutečně inovativních a promyšlených velkoplošných projektů. Uznával přitom, že experiment sovětského komunismu neukazuje následováníhodnou cestu, zároveň ale připomínal, že nepodařený experiment nemá delegitimovat úctyhodný cíl nebo hledání alternativ jako takové.⁴ Kritika „samoobsluhy“ ve smyslu obecnějšího ideologického předpokladu moderního města Mitscherlicha přivedla mimo jiné k rehabilitaci pojmu sousedství.

Texty jako byla „Nehostinnost našich měst“, „Život a smrt amerických velkoměst“⁵ nebo třeba reportáže kritika přestavby britských měst Iana Nairna⁶ či především v odborných kruzích recipovaná studie „Obraz města“ od Kevina Lynche⁷ předznamenávaly předěl ve způsobu myšlení o městském prostoru, srostlých strukturách historické zástavby a modernistické utopii racionálních, na funkční zóny rozdělených měst budoucnosti. Tato kritika nebyla zcela nová, pokud jde o její obsah; varování před ničením historických struktur měst provázela již jejich překotný rozvoj na přelomu 19. a 20. století, v řadě zemí se již také od 19. století rozvíjela institucionalizovaná památková péče. Změna spočívala spíše v expertíze a ideologických východiscích, jež stála za touto kritikou – a také v jejím

---

⁴ MITSCHERLICH, *Unwirtlichkeit*, s. 20.

⁵ Jane JACOBS, *Life and Death of American Cities*, New York 1961.

⁶ Britský publicista Ian Nairn se již od padesátých let zabýval problematikou genia loci britských měst a krajiny, která je obklopuje. Mezi jeho nejvýznamnější studie k těmto fenoménům patří *Outrage (Outrage: On the Disfigurement of Town and Countryside)*, in: *Architectural Review special 1955*, jako samostatná kniha publikováno v roce 1957), *Counter Attack (Counter Attack Against Subtopia, 1957)* nebo *Your England Revisited* (1960).

⁷ Kevin LYNCH, *The Image of the City*, Cambridge (Mass.) 1960.

potenciálu oslovit širší společenské vrstvy. Kritika nyní, pod vlivem zkušenosti s autokratickým technokratickým plánováním, již nepřicházela jen z památkářských a dalších konzervativních kruhů, ale od psychologů, sociologů či literátů hlásících se k ideji pokroku a orientujících se v mnoha případech politicky spíše na levici. Podobně jako v případě ekologické kritiky byla část politického spektra od šedesátých let schopná propojit levicovou politickou identitu s kritikou škod, jež průmyslový rozvoj a se silným státem spojené technokratické plánování zanechávalo na prostředí, v němž lidé trávili své životy. Tento typ kritiky tak do jisté míry propojil silné historické a ekologické povědomí spojené s odstupem od centrálního technicistního plánování s vírou v pokrok a modernitu jakožto emancipativní projekt. I proto mohl být záhy recipován a rozvíjen také v socialistických zemích.

Důsledky můžeme sledovat zejména od sedmdesátých let (zčásti až do naší současnosti). Vedle proměny senzitivity části společnosti, jež začala citlivěji vnímat anonymitu a odcizenost nových měst či městských částí se bezpochyby jednalo i o posílení a mezinárodní propojení institucionalizované památkové péče a obecněji ohledu na historické dědictví.⁸ Výrazem tohoto vývoje byla na počátku sedmdesátých let Mezinárodní úmluva o ochraně dědictví (*World Heritage Convention*, 1972) a v roce 1975 pak Evropský rok památkového dědictví. Možná významnější než toto posílení institucionálního a legislativního zázemí památkové péče, jež existovala a usilovala o ochranu historického dědictví ve většině evropských zemí již po desetiletí, ovšem byla proměna expertního vědění, tedy reflexivnější přístup k utváření urbánního životního prostředí ze strany těch, kdo byli v padesátých a z větší části i v šedesátých letech hnacím motorem a výkonnou silou rozvoje měst v duchu moderny – totiž architektů, urbanistů, městských plánovačů a dalších s nimi spolupracujících profesí. Po období, kdy tito lidé dominovali budování měst a kdy se zdálo, že k modernistickým východiskům neexistuje alternativa, se řada významných expertů v těchto oborech a aktérů městského plánování, pod vlivem zkušeností s dokončenými projekty i pod tlakem kritiky z humanistických pozic, začala odvracet od původních dogmat a upozorňovat na slepá místa svých vlastních či jim příbuzných projektů nedávné minulosti.⁹ Ztráta víry v blahodárnost technokratického plánování ovšem zároveň v rámci procesu plánování a výstavby měst měla vliv na vývoj, který byl z hlediska většiny původních iniciátorů kritické reflexe

---

⁸ K tomu viz Miles GLENDINNING, *The Conservation Movement: a history of Architectural Preservation*, London – New York 2013.

⁹ K tomu viz např. Helen B. MELLER: *Towns, plans and society in modern Britain*, Cambridge 1997, Samuel ZIPP, *Manhattan Projects: The Rise and Fall of Urban Renewal in Cold War New York*, Oxford – New York 2010, Simon PARKER, *Urban Theory and the urban experience*, New York 2005, Felix ZWOCH, Klaus NOVY, *Nachdenken über Städtebau*, Basel 1991 a další.

technokratického utváření urbánního prostoru zřejmě neočekávaný a nezamýšlený. Totiž na oslabení autority politické moci, jež za toto plánování byla primárně zodpovědná a jež ho, často centralisticky a poměrně autoritářsky řídila. Vedle zastavení některých plánovaných asanací či rezignace na gigantické modernistické projekty bylo důsledkem i oslabení městské sociální politiky, jež byla s touto formou technokratického plánování zpravidla spojená. V liberálně kapitalistických zemích můžeme během sedmdesátých let ve spojení s distribucí zodpovědnosti za rozvoj bydlení a služeb pozorovat zpomalení a nakonec obrácení trendu, jenž po válce vedl k vyrovnávání úrovně bydlení mezi bohatšími a chudšími obyvateli měst. Organizovaný protest jak proti necitlivým zásahům do historické zástavby, tak zejména proti gentifikaci některých městských čtvrtí a sociální segregaci byl zmíněnou distribucí zodpovědnosti za tento vývoj zároveň v mnoha evropských městech poměrně snadno neutralizován. Prostřednictvím roztříštěnosti konfliktních linií (aktérem zodpovědným za konkrétní vývoj nebyl v posledu pouze stát, ale zároveň i vlastníci pozemků, investoři, developři, velké architektonické kanceláře apod.) se liberální kapitalismus navzdory všem změnám v pohledu na město a jeho funkce poměrně úspěšně bránil delegitimizaci systému jako celku. Liberálně demokratický stát mohl hrát roli arbitra či moderátora konfliktů, místo aby byl v klíčových zápasech jednou stranou sporu, stojící proti občanům a jejich více či méně explicitnímu odporu.¹⁰ Všechny tyto změny, související se zpochybněním technokratického plánování životního prostředí lidí ovšem, jak dále uvidíme, zasáhly i země na východ od železné opony. Ve svých podobách a důsledcích se však pochopitelně lišily.

I v Československu můžeme již v éře vrcholícího technooptimismu na prahu šedesátých let sledovat přinejmenším ojedinělé kritické hlasy, vymezující se nejen proti byrokratickému příkaznictví, ale i proti progresivnímu technokratickému přístupu k utváření životního prostředí. Vedle institucí jako byl Státní úřad památkové péče a ochrany přírody, jež měly úsilí o zachování hodnot minulosti či přírodního prostředí v popisu práce, to ve zdejším prostředí byli tradičně (již od dob asanace Josefova na sklonku 19. století a vzniku Klubu za starou Prahu) spisovatelé a další příslušníci humanitní inteligence, kteří citlivě vnímali oběti, jež si v urbánním či přírodním prostředí žádal civilizační pokrok. I v šedesátých letech se prostředím pro kultivaci skepse k centrálně řízenému plánování a budování měst v duchu modernistických paradigmat omezujících se do velké míry na kvantifikovatelné aspekty lidského života staly tiskoviny Svazu československých spisovatelů, v čele s Literárními

---

¹⁰ Harald BODENSCHATZ, Volker HEISE, Jochen KORFMACHER, *Schluss mit der Zerstörung? Stadterneuerung und städtische Opposition in West-Berlin, Amsterdam und London*, Berlin 1983, Rolf-Richard GRAUHAN (ed.), *Grossstadt-Politik. Texte zur Analyse und Kritik lokaler Demokratie*, Gütersloh 1972 a další.

novinami. Autoři z jejich okruhu zároveň od konce padesátých let neodkazovali jen na národní tradice, které tvořily hlavní argumentační oporu například i pro institucionalizovanou památkovou péči o hmotné památky minulosti, ale do formulování vztahu k žitému prostředí měst i kulturní krajiny zároveň pronikalo myšlení spjaté s revizionistickou filozofií člověka reprezentovanou v československém prostředí především Karlem Kosíkem. Socialismus z pohledu těchto kritik již neměl být chápán jako cesta k materiálnímu blahobytu podmíněná technologickým pokrokem, ekonomickým růstem a spravedlivou distribucí.¹¹ Jednostranná orientace státního socialismu po roce 1948 na ekonomické faktory byla přinejmenším v (čím dál tím méně okrajových) kruzích humanitní inteligence vnímána jako slepá ulička.¹²

Diskurz kladoucí důraz na nemateriální hodnoty, krásu a pokoru před dílem minulých generací se pak v druhé polovině šedesátých let zčásti přenášel z kruhů filozofů, spisovatelů, historiků či kunsthistoriků do české a slovenské publicistiky a začal výrazně proměňovat zdejší myšlenkový svět. Pokud jde o utváření prostředí pro život lidí, pronikaly do československého prostředí během šedesátých let zároveň pozorování, zkušenosti a argumenty amerických a západoevropských kritiků. Například historik Bedřich Loewenstein tak v roce 1967 v rozsáhlém textu o „stísněnosti civilizace“ reflektuje Mitscherlichovu *Nehostinnost našich měst*, přičemž upozorňuje, že Mitscherlichovy vývody se bytostně týkají i československého socialismu: „... *nebyli jsme s to skutečně předvídat, s vědomím souvislostí, plánovat a realizovat životní prostředí člověka... skutečné lidské potřeby plánovače nezajímaly*“.¹³

Obecnější argumentace zpochybňující blahodárnost technokratických přístupů k utváření (nejen) urbánního životního prostředí lidí, vycházející z různých myšlenkových tradic¹⁴, se v druhé polovině šedesátých let výrazně promítla i do živých diskuzí a protestů

---

¹¹ K marxistickému revizionismu viz Michal KOPEČEK, *Hledání ztraceného smyslu revoluce*, Praha 2009, kritika produktivismu a mechanického přístupu k utváření prostředí pro život člověka viz Kosíkovy články v Literárních novinách od r. 1956, obecnější rovina tohoto typu kritiky viz Karel KOSÍK, *Dialektika konkrétního: Studie o problematice člověka a světa*. Praha 1962.

¹² Tento směr kritiky lze vyčíst již z některých obecněji laděných článků Karla Kosíka v Literárních novinách kolem roku 1956 (viz např. Karel KOSÍK: Hegel a naše doba, *Literární noviny* 5, č. 48, 17. listopadu 1956, s. 3.). Na sklonku dekády a na prahu šedesátých let přibývá autorů a autorek, kteří již formulují explicitněji ekologickou kritiku (viz např. texty Jaromíra Tomečka, manželů Úlehlových nebo Dušana Pokorného).

¹³ Bedřich LOEWENSTEIN, Stísněnost z civilizace, *Literární noviny* 38, 22. září 1967.

¹⁴ Ochrana historického města se jako odborná disciplína i specifická občanská aktivita rozvíjí již od 19. století, v reakci na plány i praxi plošných asanací. V této době má své kořeny jak státní památková péče v Předlitavsku (a tedy i v nástupnických státech Rakouska-Uherska), tak i, v českém kontextu, například Klub za starou Prahu. Oba tyto proudy jsou důležitými tradicemi, na něž se ovšem v šedesátých a sedmdesátých letech navazuje již jinými prostředky. Historické město tu totiž přestává být „muzeem“, které je třeba zachovat jakožto exponát, ale stává se postupně vyhledávaným urbánním prostředím s potenciálem stát se i v moderních podmínkách opět vyhledávaným domovem a středem urbánního života. Ke globálnímu souvislostem tohoto vývoje viz např. Miles GLENDINNING, *The Conservation Movement: a history of Architectural Preservation*, London – New York 2013.

proti několika realizacím komplexních plánů transformace městského prostoru, spjatých většinou s kombinací průmyslových zájmů a rozvoje infrastruktury i s modernistickou očistou historických částí měst.

[...]

Vztah k historickému dědictví, případně historickým strukturám v krajině a s ním spojená kritika technicistního plánování založeného na empiricky ověřitelných datech, normách a představách expertů o hygieně či správné dopravní obslužnosti, se nejpozději na sklonku šedesátých let i v Československu z tématu konzervativních intelektuálů, specialistů a podivínů postupně staly všeobecně prožívanými aspekty životního prostředí lidí. Průzkumy veřejného mínění ze sedmdesátých let potvrzovaly i v Československu vzrůstající zájem lidí o historické stavby a převažující souhlas s vyššími investicemi do této sféry, na úkor jiných oblastí.¹⁵ Ochrana historického dědictví si tedy v této době v Československu podobně jako v jiných průmyslových zemích získávala podporu napříč společnostmi.

Nešlo přitom zdaleka jen o vztah k hradům a zámkům. Tato proměna myšlení o lidmi utvářeném prostředí přesahuje vztah k chráněným památkovým objektům či areálům. Spočívala spíše v obecnější transformaci vnímání vztahu mezi historickým a novým, žitým a konstruovaným, tradicí a pokrokem. Sociologické studie z urbánního prostředí v druhé polovině sedmdesátých let naznačovaly, že v nových či výrazně asanovaných městských čtvrtích lidem začíná něco podstatného chybět. V té době sice ještě ze strany většiny obyvatel nešlo o jednoznačné odmítnutí technokratického plánování a budování bytových komplexů v corbusierovském stylu, ale mnozí přestávali být přesvědčeni, že město uspořádané především s ohledem na hromadnou a individuální automobilovou dopravu naplňuje jejich představy o dobrém prostředí pro život lépe než město, jehož osy a centra vycházela především z logiky pěšího pohybu a jež tak poskytovalo možnosti pro plánovaná i neplánovaná setkávání. Respondentům průzkumů týkajících se subjektivního vnímání městského prostředí v nové sídlištní zástavbě scházela stará náměstí, tradiční dominanty (kostel, radnice), drobné krámký a tržiště nebo prostě jen zákoutí s letitými stromy.¹⁶ Čím dál

---

¹⁵ Například podle průzkumu veřejného mínění z druhé poloviny sedmdesátých let na obecnou otázku po možnostech řešení dopravní situace v Praze již jen 6 % lidí preferovalo hospodárnější variantu, která by ovšem porušovala historický ráz města, zatímco se plných 82 % lidí jednoznačně vyslovilo pro výrazně dražší, ale k památkám ohleduplnější řešení. 21 % lidí nepovažovalo tou dobou péči o památky za dostatečnou – mezi vysokoškolsky vzdělanými lidmi to ovšem byla nadpoloviční většina respondentů. 44 % lidí patřilo mezi aktivní návštěvníky kulturních památek. Viz KVĚTOSLAVA KRŽÍŽOVÁ, Památky a veřejné mínění, *Památky a příroda* 2 (4), 1977, s. 157–159.

¹⁶ Studie (k severočeskému Mostu, pražským Vinohradům či Žižkovu a některým dalším městům) byly inspirovány přístupem Kevina Lynche (Kevin LYNCH, *The Image of the City*, Cambridge/Mass. 1960)

tím více lidí chtělo žít spíše v důvěrně známém a organicky rostlém prostředí než v anonymně konstruovaném moderním městě, v němž chyběla paměť míst, vztahy mezi lidmi a prostředím i mezi lidmi navzájem. Již během sedmdesátých a zejména potom v osmdesátých letech můžeme pozorovat, jak se v tomto smyslu mění náplň periodik zaměřených na téma (urbánního) životního prostředí a bydlení. Například populární časopis *Domov*, který byl původně, od roku 1960, z podnětu Společnosti pro šíření politických a vědeckých znalostí vydáván jako osvětová tiskovina pro popularizaci techniky v domácnosti a jenž měl v zájmu boje proti maloměšťáckému vkusu šířit povědomí o moderním, středním a funkčním bydlení, v průběhu let sedmdesátých postupně stále častěji propagoval nejen krásy starobyklých domů historické zástavby, ale také útěk z přetechnizované městské civilizace do klidu a romantiky venkovských chalup, případně přenášení rustikálně pojatého ideálu útulnosti zpět do prostředí městského.¹⁷ V letech osmdesátých se pak *Domov*, mezi jehož více než 70 000 čtenářů patřili lidé všech generací z různých sociálních vrstev¹⁸, stal místem propagace nejrůznějších nostalgických až obskurních koníčků, od rekonstrukcí venkovských pecí a krbů, přes samorosty a žouzele až po chválu každodenního bláznovství manifestujícího se nejrůznějšími sbírkami drobných neužitečných předmětů.

Z hlediska zde sledované proměny myšlení o prostředí života člověka byl klíčový vývoj v rámci samotného expertního prostředí, jež bylo do sklonku šedesátých let hlavním nositelem optimistické důvěry v blahodárnost komplexního utváření moderního (nejen) urbánního prostředí pro život lidí. Totiž mezi architekty, urbanisty a dalšími odborníky zodpovědnými za budování a rekonstrukce sídel. O těch nejvýznamnějších (a z hlediska našeho tématu signifikantních) byla řeč již v předchozí kapitole; Jiří Hrůza se v sedmdesátých letech věnoval mimo jiné propagaci názorů Jane Jacobsové a Kevina Lynche v českém prostředí¹⁹ a další z někdejších propagátorů měst budoucnosti, Emanuel Hruška, se po období

---

kladoucím důraz nikoli na objektivní faktory prostředí města (hygienu, zeleň, světlo, infrastruktura...), ale na faktor vizuální, perspektivou obyvatel města. Viz např. Jiří ŠEVČÍK, Ivana BENDOVÁ, Jan BENDA, *Obraz města Mostu, Architektura a Urbanismus* 3, 1978, č. 12, s. 165–176.

¹⁷ *Domov* – časopis pro kulturu bydlení a techniku v domácnosti (vyd. Státní nakladatelství technické literatury, od r. 1960).

¹⁸ Časopis byl vydáván v nákladu 70 000 kusů, i tak se nicméně uvádí, že byl pro převis poptávky nad nabídkou „podpultovým“ zbožím. Protože si ho četli v rodinách a předával se mezi známými, je poměrně pravděpodobné, že počet čtenářů výrazně převyšoval 100 000. Více k vývoji a charakteru časopisu viz Magdalena KRAJMEROVÁ, *Časopis Domov – fenomén druhé poloviny 20. století*, Diplomová práce FSV UK, Praha 2006.

¹⁹ Formující se kritické postoje je u zmíněného Jiřího Hrůzy možné stopovat již v druhé polovině šedesátých let – viz např. Jiří HRŮZA, *Krize sídliště?*, *Československý architekt*, r. 13, 1967, č. 4, s. 1, kde již někdejší propagátor radikálně modernistických vizí upozorňoval na formalismus a absenci městotvorných prvků v urbanismu velkých sídlišť a varoval před městem-nocehárnou. Komplexnější kritiku s odkazy na zmíněné americké autority pak Hrůza formuloval v publikacích ze sedmdesátých let, zejm. Jiří HRŮZA, *Hledání soudobého města*, Praha 1973 nebo v doslovu k českému vydání knihy J. Jacobsové *Život a smrt amerických velkoměst* (1975). Více k myšlenkovému přerodu mezi zejm. pražskými architekty na prahu sedmdesátých let viz také Petr ROUBAL, *Krize urbanistické moderny v socialismu. Případ plánování Prahy od šedesátých do osmdesátých let 20. století*, *Soudobé dějiny* r. XXIV, 2017, č. 3, s. 335 – 360.

kritické reflexe slepoty modernistické výstavby v Bratislavě i na slovenském venkově nakonec stal předsedou Klubu za starou Prahu²⁰. Otázkou nicméně je, zda se jednalo o, z hlediska celkového vývoje spíše vybočující, kritické vyhodnocení vlastní zkušenosti několika elitních urbanistů nebo zda tyto případy ilustrují celkový trend, který se nějakým způsobem promítl do proměny (či krize) stávajícího způsobu utváření životního prostředí.

Vrátíme-li se do let 1968-69, zjišťujeme, že již v této době se někteří architekti a urbanisté začali vymezovat vůči radikálním asanacím historických měst či čtvrtí a kladli důraz na těsnější spolupráci s památkovou péčí. Moderní, účelné a hygienické tak už nemělo nahradit, ale pouze doplnit již existující, starobylé a organicky rostlé. „Centrum, které se teprve vytváří, nikdy absolutně nenahradí to, které zanikne“, psal v článku „Po nás potopa“ s odkazem na chystanou likvidaci starého Mostu architekt Otakar Nový, přičemž se neskrýval s názorem, že projekty jako ten mostecký jsou ostudnou kapitolou „socialistického gründerství“.²¹ Zatímco ještě na počátku šedesátých let vyzývali k asanacím historických čtvrtí po vzoru západoevropských architektů a urbanistů i lidé jako sociolog Jiří Musil²², o deset let později se názory mezi urbanisty, projektanty a dalšími experty, s ohledem na likvidaci historických i budování moderních částí měst, začaly výrazně štěpit. Také v souvislosti s krajinným plánováním na venkově přibývalo ve stejné době upozornění na zbytečné ztráty historických hodnot a na nutnost skloubit urbanistické myšlení s přirozeným řádem krajiny a přírody.²³

Zatvrzelé stoupence moderních komplexních městských systémů, do nichž nelze začlenit velkou část historických struktur a kritiky návratů k historickým formám (náměstí, ulice) zároveň najdeme mezi českými a slovenskými teoretiky i praktikujícími architekty až hluboko do osmdesátých let. Gorazd Čelechovský, o jehož projektu Etarea jsme psali v předchozí kapitole, například ještě na sklonku sedmdesátých let hlásal, že se stará města nedovedou adaptovat na charakter moderního života. Že panelová výstavba bude znetvořovat historickou zástavbu v centrech měst, přitom chápal jako nutnou estetickou daň potřebám současného člověka a moderního města jakožto jednotného systému.²⁴ O ambivalencích

---

²⁰ V letech 1971-1989 byl Hruška zároveň předsedou Československého národního komitétu ICOMOS (International Council for Monuments and Sites) při UNESCO.

²¹ Otakar NOVÝ, Po nás potopa?, *Mladá fronta*, 23. června 1968, s. 4.

²² Viz např. Jiří MUSIL, Příspěvek k názorům na rekonstrukci historických jader, *Architektura ČSSR*, r. XIX, 1960, č. 1, s. 63-69. Již nuancovanější byl Musilův pohled v jeho rozsáhlejší práci z roku 1966: Jiří MUSIL, Miluše PAZDEROVÁ, *Sociologické problémy asanačních čtvrtí*, Praha 1966.

²³ Viz např. Emanuel HRUŠKA, Vláu životu, *Projekt* r. 13, 1971, č. 147, s. 240-244. Hruška a další autoři mohli navazovat na starší tradice ekologických akcentů v krajinném plánování, které do jisté míry „přežily“ i období stalinismu a technooptimismu šedesátých let – viz k tomu Jan DOSTALÍK, *Organická modernita: ekologicky šetrné tendence v československém urbanismu a územním plánování (1918-1968)*, Brno 2015.

²⁴ Gorazd ČELECHOVSKÝ, K přestavbě městských center, *Architektura ČSR*, r. XXXVII (1978), č. 6, s. 271-

dobového myšlení nicméně svědčí, že tentýž Čelechovský již tou dobou publikoval populární fejetony a úvahy plné tesknění po někdejší prostředí jeho domova, nostalgie po starých věcech a chalupářsko-táborákové romantiky.²⁵

Zatímco v případě projektování nových částí měst panoval v československém prostředí až hluboko do osmdesátých let modernistický konsensus a architekti, kteří ho narušovali (jako do jisté míry Ivo Oberstein, Benjamin Fragner či Alena Šrámková) představovali spíše výjimky, plošnou likvidaci historické zástavby v expertním prostředí tou dobou hájili a prosazovali již jen nemnozí. Budovatelé měst si osvojovali nový jazyk pracující s pojmem žitého prostředí, domova, s obrazem města, jak jej vnímají jeho obyvatelé, a s každodenní praxí spolurozhodující o podobě a obyvatelnosti urbánních celků.²⁶ Postmoderní přístup k městu pronikal do řad zdejších expertů sice pomaleji, než jak tomu bylo u jejich kolegů v západní Evropě, v osmdesátých letech je ale jeho vliv již nepřehlédnutelný.²⁷

Z průkopníků technokraticky pojatého pokroku a technizace světa se nezadržitelně stávali nositelé reflektovanějších přístupů, kritiky státně socialistického produktivismu i, alespoň v oblasti utváření životního prostředí, hlasatelé důrazu na individuální identity a práva na participaci ze strany těch, pro něž se město buduje, jimž má sloužit a kteří ho mají podle svých potřeb a představ spoluutvářet.²⁸

---

273. Více k tomu viz SKŘIVÁNKOVÁ et al., *Historie sídlišť*, s. 208.

²⁵ Viz např. Gorazd ČELECHOVSKÝ, Já, sudičky a Diogenes, *Domov* č. 2 (1978), s. 40-42, Tentýž, Hadrová panenka, *Domov* č. 5 (1978), s. 45-47.

²⁶ To dokumentují desítky textů ve všech směrodatných architektonických a urbanistických časopisech sklonku sedmdesátých a osmdesátých let. Charakteristická je změna diskurzu o urbánním prostředí 19. a první poloviny 20. století, jak ji vedle známých pražských kauz (zejm. diskuze kolem plánované asanace Žižkova) můžeme sledovat v řadě dalších měst. Například v souvislosti s plánovanou rekonstrukcí Obchodné ulice v Bratislavě napsal v roce 1984 Matúš Dulla: „Postupne začali narastať pochybnosti o tom, ...zda prostredkami tzv. moderneho urbanizmu dokážeme vytvorit' plnohodnotné urbánne prostredie. (Efektné rezopohlady, na ktorých nám tak často ukazovali, sa totiž priepastne líšia od prázdnoty a chladu toho, čo sme doteraz z týchto koncepcií uskutočnili.)... prostriedky tzv. moderného urbanizmu nedostačujú na to, aby sa vytvořilo prostriedie rovnocenné vo svojej kultúrnej mnohvrstevnatosti iným významným mestským častiam. Obvykle poukazy na „rušnosť“, „nočný život“ apod. postihujú len javovú stránku. Za ňou stojí celý rad momentov komplexného vnútorného obsahu urbanistických priestorov. Tento nie je možné vybudovať jednorázovou demolačnou prestavbou...“ Matúš DULLA, Obchodná ulica v Bratislave: Polemika o charaktere širšieho obytného prostredia mestského centra, *Projekt* 1984, č. 4-5/276-277, s. 10-12.

²⁷ Na teoretické statě publikované již od sedmdesátých let zejm. v *Architektuře ČSR* (mezi autory byli např. sociální ekolog Bohuslav Blažek nebo architekt Jiří Ševčík, jenž v r. 1981 zřejmě poprvé použil pojem postmodernismus v souvislosti s českou architektonickou tvorbou – viz Jiří ŠEVČÍK, Modernismus, postmodernismus, manýrismus, *Architektura ČSR* XL, 1981, č.3, s. 135 - 139) navazuje v osmdesátých letech řada návrhů např. v bratislavském Projektu nebo v *Technickém magazínu*, zejm. v souvislosti s výstavami Urbanita. Více k tomu viz Michaela JANEČKOVÁ, *Sídliště mezi „akcelerací moderny“ a postmodernou*, in SKŘIVÁNKOVÁ et al., *Historie sídlišť*, s. 287 – 295.

²⁸ Volání po participaci občanů na utváření města nebylo v druhé polovině osmdesátých let charakteristické jen pro občanské protesty či ekologickou a památkářskou kritiku, jako např. v případě pražského Žižkova, protestů proti plánované autostrádě napříč pražskou Stromovkou či v rámci iniciativy Bratislava nahlas. Řada architektů, městských sociologů a urbanistů v odborných periodikách vyjadřovala podobná stanoviska – jako např. Ján Pašiak, který v roce 1988 v bilančním textu o sociologických aspektech rozvoje Bratislavy upozornil, že možnost participace, jak ji umožňovala dosavadní legislativa „už nezodpovídá současným potřebám sídelného

Reakce na kritiku v praxi: mezi arogancí, hledáním konsenzu a defetizmem

Z hlediska analýzy vládnutí v éře, kterou se zabýváme v této knize, a zejména na jejím sklonku, je pochopitelně podstatnou otázkou, nakolik výše popsané slábnutí důvěry v technokratický způsob utváření životního prostředí zůstalo proměnou odehrávající se čistě v expertním prostředí či v dalších kriticky naladěných vrstvách společnosti, bez valného vlivu na budování a proměny zdejších sídel, a nakolik se naopak jedná o trend propisující se do praxe utváření (zejména městského) prostředí v pozdním socialismu.

Pro výstavbu a transformaci sídel je charakteristická značná setrvačnost (mezi projekty a jejich realizací nezřídka leží deset, patnáct i více let), navíc se jedná o proces do velké míry diktovaný ekonomickými faktory. Obojí se v zesílené podobě projevilo především na prahu sedmdesátých let, kdy tyto aspekty byly posíleny ještě politickým tlakem na rychlou a pokud možno úspornou realizaci obrovského počtu moderních bytů. Právě tato éra byla charakteristická budováním rozsáhlých souborů, jejichž projekty vycházely z klasického modernistického přístupu a la Athénská charta a které byly v praxi dále zjednodušeny v zájmu co nejhospodárnější a nejrychlejší výstavby. Počátky normalizace jsou zároveň obdobím vůbec nejdrastičtějších asanací. O většině z nich, od starého Mostu přes bratislavské Podhradí až po historické Litochleby (na místě pražského Jižního Města), bylo sice rozhodnuto již hluboko v šedesátých letech, to ale nic nemění na tom, že se právě v počátcích normalizace našly kapacity na jejich provedení či dotažení – a že doba rozhodně nedopřála sluchu probouzející se občanské ani expertní kritice těchto počinů. Nejčastěji se bouralo kvůli dopravním stavbám, kterým v řadě případů padly za oběť historické budovy i komunikační osy mezi historickým centrem a navazujícími částmi měst či okolní krajinou. Vedle pražské magistrály se podobný chirurgický zásah týkal například Valašského Meziříčí či Klatov, jejichž historická centra se ocitla v obklíčení dopravních tepen a byla tak zcela odtržena od okolí. Jinde, tak jako v případě židovského města v Uherském Brodě, ve Frenštátě pod Radhoštěm nebo Havlíčkově Brodě se historická zástavba bourala kvůli přílišné hustotě osídlení a nevyhovujícím hygienickým podmínkám – nebo prostě proto, že se nenašlo jiné místo pro panelovou výstavbu.²⁹

---

společnosti ani dnešním možnostem dialógu architektov so širokou verejnou. Tento dialóg možno totiž viesť už v procese tvorby zámerov a koncepcií... Často sa oponuje tým, že takýto spôsob by ešte viac skomplikoval už aj tak dosť komplikovanú prípravu územnej plánovacej dokumentácie a jej medzirezortného pripomienkovania. Z tohoto procesu sa však vytratil občan a jeho užívateľská kompetencia!“ Ján PAŠIAK, Sociologická stránka urbanisticko-architektonického vývoja hlavného mesta SSR, *Projekt 1988*, č. 1/313, s. 30 – 32.

²⁹ Více k tomu viz Martina KOUKALOVÁ, *Když staré ustupuje novému: asanace během normalizace*, in

V polovině sedmdesátých let tak byla hloubka propasti mezi praxí zacházení s historickou zástavbou i podobou dokončovaných velkokapacitních sídlišť, jež vyrůstala ze starého industriálně-technokratického myšlenkového světa i ekonomických daností, a kritickou expertní reflexí technokratického a dogmaticky modernistického přístupu k urbánnímu prostředí nedozírná. Postupně ale přesto můžeme sledovat náznaky toho, jak se proměna myšlení začíná propisovat i do realizovaných projektů a politických rozhodnutí.

Nejdříve je to vidět v kontextu rehabilitace historického města, jako jisté protiváhy stále méně přitažlivé panelové výstavby. Během sedmdesátých let došlo v Československu podobně jako v některých dalších socialistických zemích k nebyvalému posílení památkové péče, a to jak na institucionální rovině, tak i v praxi.³⁰

Již od počátku sedmdesátých let byly, vedle menších památkových zón, zakládány a rozšiřovány poměrně rozsáhlé městské památkové rezervace. Jejich počet na prahu osmdesátých let překročil tři desítky. Největší z nich (a jedna z největších na světě) byla Městská památková rezervace Praha. Její existence v sedmdesátých letech výrazně omezila (a dodnes omezuje) svévolné stavební zásahy, zejména stavbu výškových budov, nejen na území středověkého jádra Prahy, ale i Nového Města, jehož zástavbu tvoří většinou budovy z 19. století. Právě propojení památkové ochrany středověkého jádra a urbánního celku z 19. a první třetiny 20. století činilo z pražské památkové rezervace ve své době příklad poměrně moderního a komplexního pojetí památkové péče.³¹ Celková obnova pražské památkové rezervace se připravovala od poloviny sedmdesátých let a byla realizována o deset let později. Mezitím ovšem, ještě v sedmdesátých letech, proběhla rekonstrukce Pražského hradu a v roce 1981 obnova Národního divadla.³² Rekonstrukcí prošla také historická centra Českého Krumlova, Českých Budějovic, Telče, Slavonic, Olomouce, Tachova, Tábora, Čáslavi, Litoměřic, Ústěku, Chebu, Lokte, Hradce Králové, Poličky či Pelhřimova.³³

Vztah socialistického státu k dědictví minulosti byl navzdory této renesanci památkové ochrany kolem poloviny sedmdesátých let stále ambivalentní. Můžeme to pozorovat i v rovině reprezentace, tedy toho, jak se ve vztahu k dědictví minulosti stát navenek prezentoval. Na jedné straně nejen podporoval obnovu a ochranu řady historických

---

SKŘIVÁNKOVÁ et al., *Historie sídlišť*, s. 233 - 242.

³⁰ Souhrnně k této problematice (pro kontext českých zemí) viz Karel KIBIC, Aleš VOŠAHLÍK, *Památková ochrana a regenerace historických měst v České republice 1945 - 1990*, Praha 2011, s. 135 - 311.

³¹ K tomu viz Aleš VOŠAHLÍK, Pojetí ochrany historických měst v České socialistické republice, *Památky a příroda* 6, 1981, č. 4, s. 225-232.

³² Josef HOBZEK, *Vývoj památkové péče v českých zemích*, Praha 1987, Aleš VOŠAHLÍK a kol., *Koncepce památkové ochrany historických měst v ČSR*, Praha 1983.

³³ Aleš VOŠAHLÍK, Příklady regenerace městských památkových rezervací v ČSR, *Památky a příroda* r. 2, 1977, č. 2, s. 81-87.

měst, ale navíc dbal i na to, aby tato jeho role byla řádně propagandisticky využita. Klasickým případem, na nějž dodnes vzpomínají nejen pamětníci z tehdejšího Československa, ale jenž ve své době zaznamenali dokonce i čtenáři novin a rozhlasoví posluchači v západní Evropě, byla záchrana mosteckého Děkanského chrámu.

[...]

Ve stejném roce, kdy v souvislosti se záchranou Děkanského chrámu desítky novinových článků a několik filmových dokumentů opěvovalo vřelý vztah socialistického státu k dědictví minulosti, se natáčely první díly populárního seriálu „Muž na radnici“. Jeho základní téma je vcelku prosté – život v chátrajícím historickém centru Starého Kunštátu je neveselý a nebezpečný, a tak předseda MNV František Bavor podpoří návrh architekta Jana Mikuláše nahradit část historického města moderní výstavbou. V souladu s dobovou praxí tak seriál, jehož hlavní postavy ztvárnili dodnes uznávaní čeští herci Zdeněk Buchvaldek, Jiřina Bohdalová či František Němec, glorifikuje nejen modernistickou výstavbu poskytující důstojné bydlení stovkám mladých rodin, ale zároveň i radikálně asanační přístup k historické zástavbě, v té době již většinou někdejších modernistických urbanistů a architektů vnímaný jako problematický.³⁴

Nejistotu a postupnou rezignaci moci na utváření městského prostředí na základě čistě expertního poznání a v duchu někdejších modernistických dogmat dokumentuje vedle rozporné reprezentace vztahu ke kulturnímu dědictví i celá řada dalších příkladů. Původně radikální plány na přestavbu „buržoazní“ výstavby, tedy například pražských čtvrtí z druhé poloviny 19. století, prošly v sedmdesátých letech podstatnou revizí – provázely je detailní studie „obrazu města“ zjišťující zkušenosti a představy jejich obyvatel.³⁵ Postupně převážil důraz na lidské měřítko případné nové výstavby a také na udržení městského charakteru, v tom smyslu, jak se urbánní prostředí utvářelo právě v 19. století. Snížená důvěra v technokratické plánování měst jako komplexních moderních systémů se postupně propsala i do územních plánů – v Praze byly v roce 1976 z nového plánu z připravované asanace vyňaty Vinohrady, starší část Dejvic i Letná, plán navíc opouštěl modernistické dogma oddělených zón a připouštěl míšení městských funkcí. Ještě výraznější ústup od technokratické důslednosti šedesátých let pak můžeme sledovat v pražském územním plánu z roku 1986, který nepočítal s žádným dalším rozsáhlým sídlištěm a jehož autoři zdůrazňovali přitažlivost

---

³⁴ Muž na radnici, režie Evžen Sokolovský, scénář Jaroslav Dietl, Československá televize (1976), 11 dílů.

³⁵ Obraz Vinohrad či Obraz Žižkova, viz pozn. č. 22.

tradičních městských tříd, náměstí a nábřeží.³⁶

Zřejmě nejnázornějším obrazem krize vládnutí v rámci utváření životního prostředí pro obyvatele socialistického státu pak je, vedle neschopnosti československých politických elit efektivně řešit prohlubující se ekologickou krizi zejména v severních Čechách, ztroskotání plánované přestavby pražského Žižkova. Ten měl být podle původních plánů z raných sedmdesátých let zbourán a s výjimkou několika staveb jako celek nahrazen panelovým sídlištěm. I když plány byly modifikovány a nová výstavba měla respektovat tradiční uliční síť, z projektu byl nakonec realizován jen zlomek (k čemuž navíc přispělo zhroucení několika domů v okolí Olšanského náměstí v důsledku budování kabelového spojení). V osmdesátých letech se v Československém architektu, též časopisu, který Žižkov v první polovině sedmdesátých let hodnotil jako „výlupek bezohledného kapitalistického vykořisťování“ nebo „urbanistickou skvrnu“³⁷ vedla živá diskuze, v níž zaznívala i tvrdá kritika asanačních plánů a neschopnosti socialistického státu pečovat o tradiční urbánní prostředí, jehož přednosti se postupně stávaly nespornými.³⁸ K projektu asanace a nového sídliště mezi Vítkovem a Vinohrady stále skeptičtější mladší architekti, urbanisté i městští úředníci se spojili s probouzející se občanskou společností a další asanace přinejmenším pozdrželi, takže k nim do roku 1989 nakonec nedošlo.³⁹

Problém komunistických politických i funkčních elit⁴⁰ s proměňujícími se představami o podobě urbánního prostředí, podobně jako s hledáním politické odpovědi na prohlubující se ekologickou devastaci, v řadě ohledů připomínal potíže státního socialismu v úsilí o uspokojení stále individualizovanější konzumní poptávky. Vládnoucí elity se na jedné straně snažily změny v chápání žitého světa, signalizované experty, které si stát platil, brát vážně, jako výzvu pro proměnu vlastních politik. Od financování institucí či podpory nebo alespoň tolerance organizací, v nichž tyto přístupy komplikující původní představy o technickém a společenském pokroku byly dále kultivovány a rozvíjeny, si establishment sliboval vytvoření jakéhosi pojistného ventilu.⁴¹ Státně socialistický systém ovšem zároveň trvale narážel na

---

³⁶ K tomu viz Petr ROUBAL, Krize urbanistické moderny v socialismu. Případ plánování Prahy od šedesátých do osmdesátých let 20. století, *Soudobé dějiny* r. XXIV (2017), č. 3, s.335 - 360.

³⁷ Obnova Žižkova, *Československý architekt* r. XX (1974), č. 6, s. 6.

³⁸ Viz např. Jiří HORSKÝ, Žižkovem sem, Žižkovem tam (I.-V.), *Československý architekt*, r. XXXV (1989), č. 11 – 24. Více k tomu KOUKALOVÁ, s. 242.

³⁹ K tomu viz ROUBAL, Krize, s. 359, dále KOUKALOVÁ, s. 240 – 242.

⁴⁰ Zde máme na mysli ředitele podniků, vyšší pozice v byrokracii apod. K pojmu „funkčních elit“ v moderních diktaturách viz Alf LÜDTKE, *Funktionseliten: Täter, Mit-Täter, Opfer? Zu den Bedingungen des deutschen Faschismus*, in: Alf LÜDTKE (ed.), *Herrschaft als soziale Praxis. Historische und sozial-anthropologische Studien*, Göttingen 1991, s. 559 – 590.

⁴¹ Nejznatelněji se tento přístup projevoval v ekologické oblasti, od sedmdesátých let v souvislosti s hnutím Brontosaurus nebo, v letech osmdesátých, s Českým svazem ochránců přírody.

skleněný strop centrálního řízení a společenského vlastnictví výrobních prostředků, který mu neumožňoval plošně rezignovat na systém technokratického plánování s jeho omezenou schopností zohledňovat nekvantifikovatelné tužby a problémy jako byly hodnota domova, otázka občanské participace, individuální seberealizace či návrat k souladu mezi člověkem a přírodou. Prostřednictvím stále otevřenější kritiky technokratických přístupů a „laboratorních“ pokusů o jejich revizi v praxi se nicméně otevíral prostor, díky němuž mohl být veden zápas proti základům stávajícího řádu, a to jeho vlastními (či jím tolerovanými) prostředky.